

ציון

העורכים: אלברט באומגרטן, מיכאל טוך, עזרא מנדלסון

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה עז • ג • תשע"ב

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

עזרא מנדלסון: שמעון דובנוב: דברי מבוא	303
דוד אנגל: כתיבת תולדות ישראל על פי דובנוב: בין המקומי לאוניברסלי	307
סמיון גולדין: הלאומיות ב'מכתבים על היהדות הישנה והחדשה' מאת שמעון דובנוב בהקשר הרוסי והפולני	317
בריאן הורוביץ: השורשים הרוסיים של חיי שמעון דובנוב ושל מחשבתו	341
ולדימיר לוין: הפולקס־פרטיי של שמעון דובנוב – סיפור של כישלון?	359
דימיטרי שומסקי: ציונות במרכאות כפולות: האם היה דובנוב לא ציוני?	369
דברי זיכרון	
שמואל פיינר: רוברט ליברלס (1944–2012)	385
ספרים ודברי ביקורת	
דימיטרי שומסקי: אברהם גרינבוים, ישראל ברטל ודן חרוב (עורכים), ספרא וסייפא – שמעון דובנוב: היסטוריון ואיש ציבור	389
אלברט באומגרטן: <i>Aharon Shemesh, Halakhah in the Making: The Development of Jewish Law From Qumran to the Rabbis</i>	399
אורה לימור: מיכה פרי, מסורת ושינוי: מסירת ידע בקרב יהודי מערב אירופה בימי הביניים	406
אילנה ורטנברג: <i>Elisheva Carlebach, Palaces of Time: Jewish Calendar and Culture in Early Modern Europe</i>	411
שאול שטמפפר: מיכאל סטניסלבסקי, רצח בלבוב: פוליטיקה, דת ואלומות	415
אבריאל בר־לבב: אורן סופר, אין לפלפל! עיתון 'הצפירה' והמודרניזציה של השיח החברתי והפוליטי	420
מספרות המחקר	426
ספרים שנתקבלו במערכת	431
XXIII תקצירים באנגלית	

מיכה פרי, מסורת ושינוי: מסירת ידע בקרב יהודי מערב אירופה בימי הביניים,
הקיבוץ המאוחד, ספריית הילל בן חיים, תל אביב 2010, 312 עמ'

ספרו של מיכה פרי עוסק בתהליכי מסירת ידע בחברה היהודית האשכנזית ובהשפעתם של התהליכים הללו על צורתו הסופית של ידע זה. הוא בוחן שינויים שעבר ידע יהודי מסוגים שונים בתהליך מסירתו, ומגיע למסקנה כי תהליך המסירה, שגרר ריבוי נוסחאות, הוביל בסופו לאחדות וליצירת תרבות יהודית אחידה דווקא. שיאו של תהליך ההאחדה היה עם הופעת הדפוס אך ראשיתו קדמה לכך בהרבה. מטרת הספר איננה "להשכין שלום" בין המסורות אלא 'לתור אחר השינוי והריבוי', ובתוך כך 'לחשוף כיצד, אם בכלל, למרות ריבוי ושינוי זה נותרה התרבות היהודית בימי הביניים מאוחדת' (עמ' 48). מסקנת הספר היא שאכן בסופו של דבר ספגה התרבות היהודית את הגיוון והריבוי ואת הסטיות והחריגות, התאימה אותם וסיגלה אותם עד שהצטרפו לנהר תרבותי שזרימתו אחידה. הספר נחלק לארבעה שערים. הראשון כולל מבוא, המתאר את המחקר, את מסגרתו התאורטית, את הנחותיו המתודולוגיות ואת רקעו ההיסטורי. שלושת השערים האחרים עוסקים במקרי בוחן של תהליכי מסירת ידע, וכל אחד מתמקד בסוגה ספרותית שונה: השער השני עוסק בספרות אלדד הדני, השלישי דן בתהליך המסירה של סוגיה הלכתית, והרביעי – בתיאורי גן עדן וגיהנום. שלושתם מציגים ידע שהובא לצפון אירופה מחוץ לתחום התרבות הלטינית – מן העולם היהודי שבתחום התרבות הביזנטית או המוסלמית. מאחר שמקרי הבוחן עוסקים בסוגות ספרותיות שונות ובנושאים שונים, רואה בהם פרי, ודומני שבצדק, שיקוף של הנושא בתרבות היהודית בכללה. המקורות הנוגעים לשלושת השערים, מקצתם מממדורות דפוס ומקצתם מכתבי יד, צורפו כנספח לספר, והם מועילים מאוד לכל מי שרוצה לעקוב מקרוב ובדרך בלתי אמצעית אחר הסוגיות הנדונות. תרומה חשובה נוספת היא רשימת האזכורים של אלדד הדני בכתבי יד ובדפוסים והופעותיו בספרות ימי הביניים, וכן רשימת המקורות ל'מכתב ריב"ל' ול'פרק גן עדן'.

שלושת מקרי הבוחן שהספר עוסק בהם מרתקים והטיפול בהם עקבי ושיטתי. כל אחד מהם נדון משלוש בחינות: תולדות המסירה, בחינת השינויים הטקסטואליים והקונטקסטואליים בתחנות המסירה השונות, והקשר בין השינויים האלה לבין המציאות ההיסטורית. מסקנת המחקר היא, כאמור, שבתהליך המסירה אכן נוצרו בידע ריבוי וגיוון, אך התוצאה הסופית הייתה האחדה דווקא. ככל שהמסקנה יכולה להישמע פרדוקסלית, היא מוכחת היטב בשלוש הדוגמאות המובאות בספר.

לצורך מחקרו מאמץ פרי מודל תאורטי המושתת על שיטות מחקר מתחום הסוציולוגיה של הידע ומתחום הפילולוגיה החדשה, הקוראות להסיט את המבט מן היוצרים של הטקסטים אל קהל הקוראים, ולבדוק את דרך התקבלותם של הטקסטים בקרקע שבה ניטעו. במבוא התאורטי מצטרף המחבר לביקורת על השיטה המסורתית של טיפול בטקסטים מימי הביניים, שיטה המניחה כי לכל טקסט יש מקור אחד (אורטקסט) וכי תפקידו של המחקר לזהות ולשחזר מקור זה, תוך דחיקה לשוליים של עדי המסירה השונים שלו המצויים בכתבי היד, של תולדותיהם ושל ההנחות והתרבויות שהם משקפים. שיטת הההדרה הקלסית אכן סופגת תוצי ביקורת מזה שנים מכיוונים שונים, אם מצד חקר הפולקלור, אם מן הצד הפילולוגי ואם מצד ההיסטוריה של הספר, של הקריאה, ובמיוחד של תולדות ההתקבלות. הדרך שבה צועד מיכה פרי נסללה במחקרים קודמים, כגון אלה של רוזר שארטייה ושל בראיין סטוק. ואולם, אף שבמידה מסוימת יש במבוא התאורטי (המעניין לכשעצמו) משום התפרצות דלת

שכבר נפתחה לרווחה, הוא חשוב לצורך הצגת המתודולוגיה של הספר והבהרת מטרותיו, ומבחינה רחבה יותר, לצורך הצגת הנושא בעברית והעמדתו לרשות המבקשים לעסוק בנושאים של העברת ידע והתקבלות בתרבות היהודית.

על בסיס מסגרת תאורטית זו מציג פרי את הנחותיו שלו: ראשית, נוסחים שונים של ידע אינם פרי המקרה אלא הם מעידים על קליטה שונה בקהילות שונות ובתקופות רחוקות. משום כך, כאמור, יש להסיט את המבט מן ה'מקור' אל העתקותיו, ציטוטיו ועיבודיו; שנית, אין 'העתקה' סתמית של ידע, ו'כל העתקה היא מעשה של ברירה, בחירה, שחזור, ועיבוד מחדש של הידע הישן בקונטקסט חדש' (עמ' 36); שלישית, כל טקסט משקף לא רק את מחברו אלא גם ובעיקר את קהל קוראיו, ולכן הוא כלי לשינוי חברתי ותרבותי; רביעית, יש בהכרח קשר בין היצירה לגורמים ההיסטוריים שבהם נוצרה, ולפיכך היצירה יכולה להאיר את המציאות ההיסטורית. על פי שיטה זו, יש לציין, מאבדים המחברים, המעתיקים וכל השותפים ליצירתם של טקסטים במידה רבה את אישיותם ונעשים באי כוח של החברה, שותפים לזרימה הגדולה של המסורת, שכיוונה נקבע על ידי מאורעות הזמן ומהלכה של התרבות היהודית.

השער השני, העוסק בספרות אלדד הדני ובספיגתה בתרבות היהודית, הוא הטוב ביותר בספר. סיפור אלדד לכשעצמו מסקרן ומציג את הדמיון, ודמותו היא מקרה בוחן יוצא מן הכלל לבדיקת הגבולות שבין אמת לבדיה ובין מקובל לחריג. השימושים השונים שהמחבר עושה בדמותו של אלדד ובספרותו כדי להציג את טענתו מרתקים. אכן, כפי שהוא מציין, תפוצתה של ספרות אלדד, גיוונה והיסודות החתרניים הגלומים בה עושים אותה 'מקרה בוחן מרתק לשאלת מסירת ידע, השימושים הנעשים בו, ולשאלה העקרונית כיצד מערכת ידע קיימת מתמודדת עם ידע חדש, זר ושלעתיים אף סותר או בעל יכולת לערער אותה' (עמ' 52).

מסלול המסירה של ספרות אלדד פותח בצפון אפריקה, עובר לספרד וממנה לפרובנס, ולבסוף מגיע לצפון צרפת. במהלך הדרך הורקה תורתו של אלדד מכלי לכלי ומסוגה ספרותית אחת לאחרת. במחקר קפדני עוקב הפרק אחר השתלשלותה של הספרות הזאת ומגיע למסקנות מעניינות לגבי קדמותן של המסורות ודרכי התפתחותן. הוא מראה כיצד מדרש אנונימי על עשרת השבטים הופך לעדות אישית, מעין ספר מסע אישי פיקטיבי, מהלך שהוא מגדיר 'פרסונליזציה של ידע כללי' בדרך שמחזקת את אמינותו ויוצרת 'קונקרטיזציה של ידע ערטילאי' (עמ' 73). ספרות אלדד, מתברר, ענתה על צורך פסיכולוגי דוחק לנוכח קשיי הקיום של המיעוט היהודי שחי בסביבה עוינת. היא סיפקה אישור מחדש לידיעות על עשרת השבטים, ובכך הציעה לחברה היהודית תמיכה ועידוד, תחושת שייכות לקהילה יהודית דמונית גדולה וחזקה בהרבה מזו הנראית במציאות, ואף תקווה לגאולה בעתיד הקרוב. הדיון בקשר שבין ספרות אלדד לספרות הנוצרית על פרסטר ג'ון מרתק לכשעצמו, אף כי שאלת היחס בין שני המכלולים הספרותיים הללו נותרה בלתי פתורה.

במהלך יפה מוצג בספר הדיאלוג – או שמא הוויכוח – בין הדמיון היהודי לדמיון הנוצרי, שיציריהם מתעמתים מעבר להרי החושך, בממלכה האוטופית של עשרת השבטים והמלך האגדי פרסטר ג'ון. פרי מחפש (ומוצא) מוטיבים אגדיים בספרות פרסטר ג'ון שמקורם בספרות אלדד, ומגיע למסקנה שספרות אלדד הייתה בין המקורות של ספרות פרסטר ג'ון, וכי זו מתפלמסת עם ספרות אלדד. בסופו של דבר ספרות עשרת השבטים הייתה חרב פיפיות. מחד גיסא, היא הייתה מכשיר פולמוסי בידי היהודים, חיוקה אותם וליבתה את כיסופי הגאולה שלהם. מאידך גיסא, היא הגבירה את הפחד מפניהם בעולם הנוצרי,

פחד שמקורו באמונה מושרשת שהיהודים הם גיס חמישי, המשתף פעולה עם כוחות הבאים להחריב את העולם הנוצרי. ובלשון הספר: 'סיפוריו של אלדד הפיחו תקווה לגאולה בקרב היהודים הפזורים בגולה. סיפורים אלה נודעו לנוצרים, ומחברו של מכתב פרסטר ג'ון עושה בהם שימוש ומגיב עליהם. מכאן ואילך מלחמה ליעקב בעשו בעולם האוטופי של עשרת השבטים ושכנם פרסטר ג'ון' (עמ' 91). יהודים ונוצרים השתייכו אפוא לאותו עולם תרבותי וחלקו מנטליות דומה. האמונה בעשרת השבטים נתנה ליהודי ימי הביניים קבוצת השתייכות חדשה: מלך אוטופי בעל גייסות וצבאות אדירים. הנוצרים אימצו תמונה זו ובדמיונם נעשה החלש לחזק שיש להתגונן מפניו. פחדים נוצריים מפני כוחם של היהודים, אף בהיותם מיעוט נרדף, נטועים עמוק בדמיון הנוצרי ומוכרים לכל העוסק ביחסי הדתות בימי הביניים. תיאור ספרות אלדד שופך אור נוסף על פחדים אלה, הן מן הצד היהודי הן מן הצד הנוצרי. בהמשך עוסק הפרק בהלכותיו של אלדד, עוקב אחר השתלשלותן ואחר השימושים שנעשו בהן ובוחן כיצד התמודדו קהילות שונות עם זרותן. הלכותיו של אלדד הן 'שריד יקר המשקף תקופה קדומה, והשתמרותן, לדעת המחבר, היא 'תוצר של הקשר לעשרת השבטים שהצית את הדמיון, והפורמולה המיוחדת "אמר יהושע מפי משה מפי הגבורה"' (עמ' 97). אף כי תוכן ההלכות היה לעתים מעורר מחלוקת ומנוגד למסורת הבבלית, והיומרה לביסוסן הישיר על משה ועל הגבורה הייתה מסוכנת, הרי דווקא התבססות זו היא שיצרה את הילתן של המסורות והבטיחה את השתמרותן. במהלך מסירתן עברו ההלכות שינויים, הותאמו למסורת הבבלית והשתלבו בהלכה הרבנית של ימי הביניים. הפרק עומד על האופנים שבהם נעשתה הרמוניזציה זו, למן העלמת הלשונות הזרות ויוצאות הדופן בניסוח ההלכות ועד לשינוי תוכנן. 'הסיפור שהלכות אלו מספרות לנו – מסכם פרי – הוא סיפור האחדתה של התרבות היהודית בימי הביניים תחת מסורת אחת, הרבנית-בבלית. הלכות אלדד הן שריד המעיד לא רק על הגיון – ההלכתי, סגנוני ומנטאלי – ששרר לפני האחדה זו, אלא גם על הדרכים בהן היא בוצעה' (עמ' 113).

השער השלישי, 'כהן שנשמתד וחזר בו', עוסק בסוגיה הלכתית נפוצה: האם מותר לכהן שהמיר את דתו וחזר בו לעלות לדוכן ולעלות ראשון לתורה. ברקע הסוגיה עומדת מציאות היסטורית שגרמה לריבוי העיסוק בה. המחבר עוקב תחילה אחר דרכי המסירה ואחר הגלגולים של תשובת נטרונאי גאון בסוגיה זו, שלפיה כוהן שנשמתד וחזר בו לא יישא כפיו ולא יעלה ראשון לתורה, שכן קדושתו כוהן פקעה. הוא מציג שלושה מסלולי מסירה שיצרו חמישה שחזורים של תשובת נטרונאי גאון, ואף מציג שרטוט המסכם את הבחינה הפילולוגית של המסירה. הדיון נערך על רקע תשובה אשכנזית מקבילה של רבנו גרשם מאור הגולה (למעשה שתי תשובות, הסותרות לכאורה זו את זו). לאחר מכן הוא סוקר את השינויים הפנימיים והחיצוניים שהוכנסו לתשובות של נטרונאי גאון ושל רגמ"ה, ומנסה להסביר כיצד נוצרה במערב עמדה הלכתית אחידה ומחייבת. לבסוף הוא בוחן את הרקע ההיסטורי להבדלים בפסיקה, הן בכל הנוגע ליחס למומרים בעולם האסלאם ובמרחב הנוצרי (לא רק בחברה היהודית אלא גם בחברה הסובבת), הן בכל הנוגע למעמד הכהונה ולתפקודה הליטורגי בקהילות השונות. הוא מראה כיצד עמדתו של נטרונאי גאון נטועה בזמנה ובמקומה, כלומר בעמדה המוסלמית שמגיע עם דת אחרת מטמא לצרכים ליטורגיים, לעומת עמדתו של רגמ"ה, שנוסחה על רקע המרות דת כפיות בעולם האשכנזי. כמו כן, עמדתו של רגמ"ה כלפי עשיית תשובה ואפשרות של כפרה מתיישבת יפה עם העמדה הנוצרית, שהתירה לכהן שחטא לחזור בתשובה ולהשיב לעצמו באמצעות התשובה את מעמדו הקודם. המעקב אחר תהליך מסירת הידע לשלבי מציג את המסירה

עצמה כמכתיבה את תהליך ההאחדה התרבותית, שכן היא זו שחשפה סתירות ויצרה צורך בהאחדה. כך שב הפרק ומאשר טענה הנשמעת במחקר ההלכה באשר להסתגלותה של ההלכה ולדרכים שבהן התאימה את עצמה לצרכים ההיסטוריים המשתנים.

השער הרביעי עוסק בתיאורי גן עדן וגיהנום בספרות העברית של ימי הביניים. הפרק נפתח בהגדרתו המצוינת של ג'רום באשה: 'גן עדן, דמות החברה השמימית הנצחית, הוא המקום בו מגדירים את האידיאל של החברה הארצית' (עמ' 198). דהיינו, דירוג החטאים והמעלות הטובות בעולם שמעבר לנו משקף את סולם הערכים בעולמנו זה. באמצעות מעקב אחר תיאורי העולם הבא מבקש המחבר לחשוף שינויים בתפיסות העולם של החברה היהודית בימי הביניים. גם כאן נפתח הפרק בתולדות המסירה של הטקסטים, ממשיך בשינויים הספרותיים והטקסטואליים שחלו בהם, ולבסוף בודק את משמעותם ההיסטורית על רקע זמנם ומקומם.

הדיון מתמקד בשני טקסטים שמקורם אחד, 'פרק גן עדן' ומכתב ריב"ל, שתי יצירות המופיעות לראשונה בצורה גרעינית במדרש של משה הדרשן בפרובנס במאה האחת עשרה. הספר עוקב אחרי חוליות המסירה, שראשיתן בספרד ובדרום צרפת והמשכן באשכנז (צרפת ולאחר מכן גרמניה). תיאורי העולם הבא היהודיים משורטטים על רקע אלה הנוצריים ומתוך השוואה להם, תוך שימת לב לנוסחים יהודיים שהעדות להם נותרה רק בטקסטים נוצריים, כגון חיבורו של פטרוס ונרביליס, אב מנזר קלוני במאה השתים עשרה. שתי היצירות, 'מכתב ריב"ל' ו'פרק גן עדן', הועתקו פעמים רבות באשכנז במאות השלוש עשרה והארבע עשרה, במסגרות שונות ובעיבודים שונים. פרי דן ברקע ההיסטורי של השינויים שחלו בטקסטים הללו ומרחיב בעיקר בכל הנוגע לרשימת היושבים בגן העדן ובגיהנום ובסדר ישיבתם. חמשת הבתים בגן עדן, המופיעים במדרשו של משה הדרשן, הומרו ב'פרק גן עדן' בשבע כיתות של צדיקים, מרטירים ומקדשי שם יהודים: 'חבורת ר' עקיבא וחבריו'; 'טבועי ים', דהיינו אנשים שהרגו עצמם כשעמדו בפני טבילה באונס; רבן יוחנן בן זכאי; 'אילו שירד הענן וכיסה עליהן', הם 'בני משה' הכלואים מאחורי נהר הסמבטיון; בעלי תשובה; רווקים שלא טעמו טעם חטא (קבוצה שהמחבר רואה בה הדהוד של ערכי הפרישות הנוצריים); ענווים וקדושים שיש בהם מקרא ומשנה ודרך ארץ, שבהם הוא רואה את כל היהודים כולם, אף כי הוא מודה שהוא מתקשה להסביר את זהותם. לדעתו, השינויים בחיבור נעשו ככל הנראה בעקבות פרעות תתנ"ו, ותפוצתו משקפת אידיאלים מרטירולוגיים שחודדו בעקבות הפרעות.

מכתב ריב"ל השתמש בנוסח הגרעיני של משה הדרשן אך עיצב את דמותו של ריב"ל כמעין נוסע המסייר בעולם הבא, בדומה לדמויות בספרות הנוצרית המקבילה (ובדומה להפיכת המדרש האנונימי על עשרת השבטים לעדות אישית של אלדד הדני). כמו כן גבר העיסוק בגיהנום. ריב"ל מוצא בגיהנום שבעה בתים, בכל אחד מהם עשר מאמות העולם, ועל כל בית ממונה כמשגיח חוטא מישראל. נוסח מתוקן דומה לזה, אך כנראה קדום יותר, כבר היה בידי פטרוס ונרביליס והדברים העלו את חמתו. הגיהנום של ריב"ל היה שרירותי מאוד בעיניו, בהיותו מאוכלס רק בנוצרים חוטאים ולא באף אחת מאמות העולם הקדומות, וכמובן לא ביהודים שחטאו. המחבר סבור כי עדותו של פטרוס מעידה על שלב מסוים בהתפתחות המסורות של מכתבו של ריב"ל, וכי שינויי הנוסח אצל פטרוס לעומת הנוסח העברי שהגיע לידינו אינם מעידים בהכרח על תוספות של פטרוס על פי מגמותיו הפולמוסיות, אלא על השמטה בתיאורים העבריים בתהליך של צנזורה פנימית דווקא. הדיון עוקב אחרי השיח על גן העדן והגיהנום בספרות הנוצרית והיהודית ועומד יפה על אופיו הפולמוסי

ועל גמישותו, כדי להתאימו להלכי הרוח של הזמן וכדי שיעודד יהודים הסובלים בהווה. גם כאן נקשרים הדברים עם פרעות מסע הצלב הראשון, כמענה תאולוגי לתלאות ההווה, כמוהו כסיפור עשרת השבטים. הטראומה של תנ"י מקבלת אפוא בספר השיבות תרבותית עצומה והופכת לקן פרשת מים תרבותי ואידאולוגי. הן סיפורי עשרת השבטים, הן הדיון במעמדם ההלכתי של כוהנים שהמירו דתם וחזרו, הן סיפורי גן העדן – כל אלה עברו תמורה בעקבות תנ"י. סיפור עשרת השבטים וסיפורי גן העדן נועדו בעצם להציב מראה הפוכה למצב היהודים בהווה, והדבר מסביר את חזותם החדשה.

כל פרקי הספר מעניקים אפוא חשיבות רבה ליחסים בין הרוב הנוצרי למיעוט היהודי, כגורם מכריע בשינויים שעברו על היצירה הרוחנית היהודית, הן ברמה ההיסטורית, דהיינו ברמת המציאות היומיומית שאפינה את הקיום היהודי, הן ברמה הספרותית, כלומר באמצעות השפעות ספרותיות הדדיות. טענה זו, הנכונה כשלעצמה, איננה חדשה, אך המשקל הניתן לה כאן גדול במיוחד. מסקנה זו מתיישבת היטב עם המהלך העיקרי והחדשני יותר של הספר – הסטת נקודת המבט מן היוצר הבודד אל קהל קוראיו וחשיפת 'תהליכי המיקרו' באמצעות התבוננות קרובה בתהליכי המסירה של הטקסט. התהליך שבו גיוון הידע הופך בסופו של דבר לידע אחיד, והפוליפוניה המתלכדת לקול הרמוני, מוכתבים על ידי מנגנונים של מסירה והעתקה המופעלים ומנוטים על פי צרכים פסיכולוגיים של מיעוט החי בקרב רוב עוין. המסגרת התאורטית של חקר המסירה תורמת להבנת המסלולים התת־קרקעיים בתהליך יצירתו של קול הרמוני זה.

אף שלא כל הטענות המושמעות בספר חדשות, ויש בהן שכבר נשמעו קודם לכן בהקשרים אחרים, חידושו הוא בהפניית זרקור לתהליכי המסירה של טקסטים ימי הביניים, תוך ניסיון להפכם באמצעות 'מחקר מיקרו', למסגרת פרשנית המסבירה 'תהליכי מקרו' בתרבות היהודית. ואולם, לעומת עושר המהלך המתאר את גלגולי המסירה, ההסבר ההיסטורי של תוצאותיה מאכזב מעט. אפשר לתהות על החשיבות הרבה שפרי מעניק ליחסים עם הסביבה ובמיוחד לפרעות תנ"י כגורמים המכריעים בתהליכי המסירה. דומה שיש מקום לתת משקל גם לזרמי עומק תרבותיים ולהתפתחותם של מנגנוני ידע יהודיים. שגשוג הלמדנות היהודית במאה השנים עשרה, עלייתם באירופה של מרכזי למדנות עצמאיים ובלתי תלויים במרכז הבבלי, והופעת הפרשנות כסוגה ספרותית עצמאית – גורמים אלה ואחרים בוודאי השפיעו רבות על תהליך המסירה ועל עיצובם של הטקסטים. ההסבר המוצע מציג את מהלכה של התרבות היהודית כמוכתב בעיקרו בידי כוחות שמחוצה לו ולכן הם שרירותיים. אין לי ספק בדבר חשיבותם המטלטלת של המאורעות האמורים, אך דומני שראוי למקמם בתוך הסבר רב־ממדי יותר. מסכת המסירה היא תהליך מורכב מאוד, כפי שמראה הספר היטב, ודומה שגם ההסברים לגבי תוצאותיו מורכבים ומעודנים יותר.

הספר כתוב בדרך כלל היטב, אם כי קרבתו לעבודת הדוקטור גורמת לעיתים להכבדה, הניכרת הן במבנה הן בדיקטיות יתר, הבאה לידי ביטוי בין השאר בחזרות רבות ובסיכומים חוזרים ונשנים של ארגומנטים ומהלכים. ואולם, בסיכומו של דבר, מיכה פרי כתב ספר חשוב, המעשיר את דרכי ההתבוננות שלנו במסלולו של הידע, בתחנות מסירתו, בדרכי עיצובו ובתהליכי הפצתו, ובתרומתם של כל אלה ליצירתה של התרבות היהודית בימי הביניים.